

خداوند کریم می فرماید۔ احسن کما احسن اللہ الیک وایزیم فرمان واجب الاذعان ما را
ترغیب و تخریب احسان می نماید۔ سخاوت باعث نیک نامی و احسان موجب دوست کامی و
خجسته نظامی تصور کرده شود۔ برائے جملہ افراد انسان بالعموم و برائے اشراف و انجاب بالخصوص
سخاوت و احسان موجب شکر و امتنان خالق زمین و آسمان است و فضیلتی بہتر از این و
خصیلتی خوشتر از این یافتہ نشود۔

شرف مرد بچو است و کرامت بسجود ہر کہ این ہر و ندارد و عدمش بہ نزد خود
و در کتب احادیث مسطور و در عوام الناس معروف و مشہور است کہ سخاوت نام و رحمتی
مبارک واقع روضہ رضوان و موجب مسرت و شادمانی ساکنان جہان است حقیقتش این
است کہ جوہر بخشش موجب خوشنودی خدا و باعث رد بلا و ذریعہ حصول بہشت بریں برائے
انقیاب و اسبغیا است۔ و اناسے اذ و انایان زمان و رمز شتاسے از نکتہ شناسان جہاں می گویند
کہ سخاوت ہمالی ست تر و تازہ کہ واقع بر کنار جوی بار خوشنودی خدای تعالی است۔ و در رحمت
و سرافرازی شاخ ہائے ادب و پستہ اعلیٰ علیین و بہشت برین است۔ نیک نامی دنیا شگوفہ آن و
فضیلت و کرامت عافیت مہوہ آن چنانچہ بغرض تخریب و ترغیب می فرماید۔

این سخا شاخ است از باغ بہشت و ای گر این شاخ را از کف بہشت
یکی از قافیہ سنجان جہاں و نکتہ رسان زمان می فرماید کہ درم قافیہ کرم است لہذا درم تا و قافیہ
کرم بہ اولحق نباشد مستحسن نیست یعنی کرم با درم ضرور است۔

خاص از بہر کرم آمدوم بر گزرقافیہ اینک کرم

راویان شیریں زبان و حاکیمان صاحب سخا و احسان از زبان خاتمہ حقایق ترجمان بر
صفحہ کاغذ نقل می نمایند۔ کہ سکنہ راز از اسطو سوال کرد کہ سعادت داین و فلاح کونین در چہ
چیز است۔ جواب داد و رجود و سخا۔ این را سعادت دین بدین وجہ قرار داد۔ کہ سخاوت کردن
تعمیل حکم الہی است۔ چنانکہ منعم حقیقی می فرماید۔

”من جاء بالحسنة فله عشر امثالها“

۵ آنکہ ترا توشہ رد میرسد۔ از تو یکے خواهد دودہ میدہد

و آنرا نیک نامی و فرخنده فرجائی و نیا بدین سبب گفته شد که آلا انسان عبد الاحسان
واقع شده است۔ در بدن انسانی اول که رئیس اعضائے رئیس است فرمانروائے جمیع
اعضائے بدن خیال کرده شود و آن بنده احسان می گردد پس چون دل قید و اسیر شد از بدن
که محکوم آن است هر خدمت که خواهد گیرید

کرم پیشه کن کاومی زاوه صید به احساں تو اں کرو و وحشی بقید
مشاهدات روزمره شاهد این امر است که بند سخاوت و احسان بندست که وحش و
درندگان را هم منقاد و مطیع می گرداند۔ جانوران اہلی مثل سگ و گربه خروس و ماکیان و غیره
چون مورد احسان می گردند از حرکات و سکنات شان نشان نگر گزاری ظاهر می گردد و چنانچہ بدن
و دم و پوست بدن پائی و قدم و بر آوردن آواز نرم ظاهر می کند که ایشان مطیع و منقاد شده خورد
فدائے محسن می سازند۔

در مشاہدہ و ہم در تجربہ آمده است کہ از کسانیکہ از مشرب احسان محسن جرعه ہم چشیدہ اند۔
درد پلیر باب احسان افندیدہ اند ایشان ہم نشان خواں در طب اللسان و در مدح او گردیدہ اند۔
حکایات بسیار و روایات بے شمار بدر بارہ جو در حقے حاتم نام دار برگزیدہ روزگار
از قلم حکیمان حقیقت گزار و روایان صدق شعار بر سبک تخریر بر صفحہ حریر کشیدہ شد کہ از نظر
نکتہ رساں و از نگاه ژرف بنیای پوشیدہ نشدہ لہذا ایراد آں حکایات داخل فضولیات شمرده
عنان راہ از تطویل بر تافتہ سکوت را لازم دانیم و ہمیں قدر گویم
لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

عدل و تقابلہ ہر دو

۱۹

عدل یکی از فضائل اربعہ است کہ صاحب آں بقلب بہ لقب عادل می گردد و بہ سبب
داشتن این صبیہ مرضیہ محبوب خلق خدا و برگزیدہ عامہ و رای باشد۔ خوش گفت آنکہ گفت
عدل در دنیا کوناست کند و در قیامت خوب فرجامت کند

از احسان بر جان

تعریف عدل و فضیلت آں

مجیدی فرماید: ان الله يامر بالعدل والاحسان پس معلوم شد که رعایت عدل
نمودن رعایت و تکمیل حکم خدا و باعث خوشنودی خیر الوری است. عدل باعث آبادی و
عمارت ملک و موجب استحکام سلطنت است و هم چنین ذریعہ نیک نامی و فرخ فرجائی آخرت
است. **بیت**

زند است نام فرخ نوشیروان بعدل گرچه بسی گزشت که نوشیروان نماند
اگر عدل و انصاف در جهان فرماز و باشد در حکومت او دزدان رهبر و ظالمان جابر و عیب
شده بگوشه خمول منزوی گردند و ضعفائے رعایا مسرور و شادان می مانند رعیت دوست باو شاه
عادل و دشمن اعدای او باشد. برخلاف این از ظلم ظالم تنگ آمده اعدای عدو او میگردند
بارعیت صلح کن و ز جنگ خصم امین نشین زانکه شاهنشاه عادل رابعیت لشکر است
هر آئینه بر آئینه ضمیر روشن دلال و مراة قلب نکته رساں ظاهر و باهر است که ملک را ظلم
بر باد و دل شکران مسرور و شاد می گردد. دست اتویا بر حال ضعف او راز باشد و بدین سبب
ضعیفان و عاجزان مغلوب و مقهور شده پدید آید این جهان گزران کنند بدعای مردم کس نیازار
مرد شکرار ذلیل و خوار شده رخت هستی به باویہ و دوزخی بر و حضرت سعدی علیه الرحمۃ فرماید
بیس که ظلم جباری کم آزاری تنم بیند شکر نیز روزی کشته تیغ ستمم گردد
ظالم را بقیچہ ظلم خود بجز رویای دنیا و تباہی عقبی چیزی و اصل نشود. عاقبت الامر
خاسر الدنیا و الدین شده مہمہ ناز بھنم می گردد. الغرض عدل افضل ترین فضائل و ظلم
بدترین رذائل است.

آورده اند که بادشاهی باصولت و ہیبت و سلطانی با مکت و حشمت از فقیری صاحب
صبر و قناعت مشتری ثواب حج شد فقیر جواب داد که من شصت بار حج بیت الله نمودم
و ثواب آن همه بشامی فرستم الا قیمت یک حج من برابر قیمت همه دنیا و ما فیہا است از شنیدن
این جواب باو شاه مضطرب و آجواب شد و گفت که دریں صورت از خریدن ثواب قاصر
فقیر گفت برائے شما پر آسان است.

ثواب عدل گسری یک ساعت بمن بخشید و من ثواب جلد حج بشما از زانی می نمایم.

خطرات ظلم

نزات عمل

ازیں حکایت اہمیت و افضلیت حج ظاہر و روشن است۔ خداوند کریم کہ غفور الرحیم است۔ رونے سخن بہ مخلوق نموده می فرماید۔ لعنتہ اللہ علی الظالمین "چہ نحوستے زیادہ ازیں وجہ مصیبت سخت ترین ازیں رزیت باشد حج را کہ مدام مورد لعنت و نفرین است یا وجودیکہ مشرف بہ دین اسلام و فرما زولے روم و شام بود۔ برخلاف آن شہنشاہ نوشیروان بانیہ تازملک ایران بہ سبب عدل و انصاف ممدوح جہاں و جہانیاں است۔
 زناست نام فرخ نوشیروان بعدل گرچہ پیچہ گذشت کہ نوشیروان نمناہ

انسان و مشاغل مختلفہ

حمد حکیم مطلق و صلح (خالق) برحق از حیثہ حساب افزوں و تعریف و ثناء آن از حیرت امکان بیرون است کہ موجودات گوناگون و مخلوقات بوقلموں را بپا فریدہ انسان را کسوت حیات پوشانید و بہ عطای خلعت خلافت بر تہ اشرف المخلوقات رسانید حکیم علی الاطلاق بہ قدرت کاملہ و حکمت پانچہ خود آزا آفریدہ و بہ صنعت عجیب و قدرت امتزاج اجزای متضادہ نموده است ظاہر است کہ ارکان اعلیٰ اجسام کہ مراد از بارہ خاک۔ آتش و آب است متضاد و مخالف یک دیگر باشد الا بقدرت باری عزاسمہ باہم از در موافقت و مصالحت آمدہ منظر وجود انسان گشتہ اگر بر اندازہ کمیت و حقیقت آن غور کردہ آید۔ عقل حیران گردہ۔ خداوند تعالیٰ می فرماید۔ **الانسان بیتری و اناسسہ**۔ چون بناے وجود انسان منہی بر اجزای متضادہ است چگونہ ممکن است کہ با یک و گراز در منازعت و مخالفت در نیابند۔ در کتاب مستطاب در آیتہ اعجاز غایات می فرماید۔ **بعضکم عد و لبعض** "اگر حال بدیں منوال نبویے کارخانہ عالم بتاہ و بر باد شدی و کارہے عالم سرانجام نگرنتے۔ اگر ہمگناں مساوی الحزم و الارادہ بودندے نظم جہاں زیر و زبر شدہ مشاغل مختلفہ بمعرض ظہور انیادے و بدیں سبب حوائج ضروریہ سرانجام پذیر شدے پس بھوائے فعل الحکیمہ لا یخلو عن الحکمتہ راست آمدہ۔
 پس این اختلاف طبائع متضمن بر حکمت الہی و قدرت نامتنہا ہی است بھوائے

بہ

تجدید تعلیم و تدریس

مصلح و اختراعات جہاں روم

آنحس کہ تو نگرت نئے گرداند او مصالحت تو از توبہ میداند
نتیجہ این اختلاف منتج آن شد کہ بعض مصروف کاشتکاری و اکثری مشغول حرفت و
و شتکاری و بعض منہک بہ کار حدادی و بخاری و بعض محوزرگری و سپاہ گری اندنی ہنیم کہ
بعض لیل و نہار مبتلاے شمار محنت و اکثری مست و سرشار نشہ محبت بودہ از دنیا و باقیہا
بے خبر و از تغیرات لیل و نہار و انقلابات روزگار بے اثر باشند۔ یکی امیر است و دیگری فقیر۔
یکی پادشاہ عالیجاہ و دیگری گدای بے سرو پا بعض مستغرق در بامے غموم و بعض عواصم بحر
ہوموم و بعض غوطہ زین دریای عشرت و عواصم بحر عشق و محبت اند کسی شمشیر کفب آمادہ
جاں نثاری و کسی حربہ قلم بدست گرفتہ مصروف جنگ زرگری و دل آزاری۔ یک سوعاشق
سوختہ جاں مصروف زاری و فغان و جانب دیگر معشوق کج او افسخ زباں کسی خاسر الذیبا
والدین و کسی عقوق خدا و عین است بعض مالک مال و ملکنت بے شمار و دولت بسیار
اند بعض مفلس و نادار۔ بعض در شبستان شاہی و بعض در کلبہ گدائی زندگی می گزارند بعض سوار
بر اسپان تازی نژاد و بعض پیادگان بنی توشہ و زار اند۔ الغرض مشاغل مختلفہ و پیشہ ہای متفرقہ
را نصب العین خود ساختہ مصروف کار اند۔ بھوای سے ہر کس بخیاالی خویش خطی راست
بعض طریقہ نکوکاری و پرہیزگاری اختیار کردند و بعض راہ بد معاشی و شہرارت سپردند
بندگان صلح مشغول عبادت خدا اند۔ و بندگان حرص و ہوا عبد الاصنام شدہ مصروف
بت پرستی گشتند کسی کمر بر احسان و مروت بست و کسی دل ہائے مردم بخت۔ یکی محسن و
کریم است و کسی ملقب بہ لقب شتم گردنیم۔ بھوای سے ہر کسی را بہر کار سے ساختہ کسی خبازی را
پسندیدہ و کسی کار حلوانی را برائے خود النسب دیدہ۔ ہر کسی در مختصہ ہائے مختلفہ گرفتار و
برائے سرانجام ہی کار ہای ضروریہ تیار است۔ اگر ہمگنان مساوی المذاق بودندی کار ہائے
عالم چگونہ سرانجام یافتی۔ پس حکمت الہی انسان را مدنی بد الطبع ساختہ افراد آن را مختلف
الطباع و المذاق و متفاوت المدارج و الاشواق نمود تا ہرج و مرج پیدا نشدہ۔
کار ہائے عالم سرانجام پذیرد۔

مشاغل مختلفہ انسان

رحم عفو و انتقام

معنی رحم و عفو در گزشتن از خطایاے مجربان است کہ فی الحقیقت مرتکب جرم شده باشند
 بحالیکہ عفو کنندہ قادر بر دادن سزا باشد۔ این عفو نباشد کہ بدون اثبات جرم لازم را بخشند
 یا آنکہ در حالیکہ قدرت گرفتن انتقام نبوده باشد۔ آنرا در گزارند برخلاف این اگر جرم از مجرمی
 سرزده باشد از روی رونداد واقعہ بیایہ ثبوت ہم برسد۔ آن را بستہ از سانییدن انتقام است
 اگر بحقیقت و ماہیت ہر دو نظر غائر انداختہ شود ہر دو اوصاف پدائنا حمیدہ و پسندیدہ است
 بدر بارہ عفو خداوند کریم بہ ختم المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم حکم خدا عفو فرمودہ است۔ چنانچہ بر
 ہمیں بنا چوں آنحضرت مکہ را مفتوح ساختند جملہ امرائے آل سرزمین را معاف فرمودند و خطاب
 را تم الطلاق دادند۔

توضیح رحم عفو و انتقام

خداوند کریم خود را ہوا العفو الرحیم گوید و قلوب را تشریف خیر می دهد چوں عفو و رحم داخل
 اوصاف خدا و نبی باشد۔ ما را حکم تخلق با خلاق اللہ در اختیار کردن آن تامل و تذبذب نباید
 کرد۔ ظاہر است کہ اگر گناہ نبودی صفت عفو چگونہ بعضی ظہور در آمدی بچوای سے کہ مستحق
 گرامت گناہگاران اند۔ ناقلان شیریں زبان و راویان حقیقت ترجمان نقل می فرمایند۔
 کہ خادمی از خدام سلطان عالی نشان مرتکب خطای شد و بہ سبب خوف و ہراس تا چند روز از
 نظر پادشاہ غائب ماند۔ چوں ترسان و ہراسان بخدمت پادشاہ رسید پادشاہ فرمود کہ اے
 نایبکار تہاہ کار شرم از گناہ داشتی۔ اکنون چگونہ بحضور من در آمدی جواب داد ہر امید عفو تو آدم
 بہ این امید ہائے شاخ و در شاخ گرم ہائے تو مار اگر در گستاخ
 و سیاہ روی و ندامت و ذلت و خجالت را شفیع گناہم ساختہ ام زیرا کہ من دانستم کہ ہر چند
 گناہ من بزرگ است صفت عفو بزرگتر از این است۔ پادشاہ این نکتہ را پسندید و از انتقام
 دست کشید۔ و بہ اہل دربار فرمود کہ اگر از و انتقام گرفتہ می آتش غصہ و غضب من فرو نشسته
 الا اکنون دل تپہ مسرور شد۔ سعادت داین حاصل گشت۔ بچوای سے و عفو لذت است کہ

توضیح و تفسیر برائے لایم گفتن رحم عفو

و انتقام نیست۔ اگر باہمت و حقیقت انتقام را بنظر امعان ملاحظہ کردہ شود معلوم گردد کہ ہمیں سچیہ مرضیہ و عادت حسنا است کہ اگر ایں را ترک کردہ شود کارہائے عالم خلیل پذیر گردد کسی از کسی نمی ترسد حتی کہ نظم سلطنت در ہم بر ہم شود۔ عدل گاہی مقتضی ایں امر نباشد کہ از جرم مجرمی در گذرہ کردہ شود۔ خداوند کریم خودی فرماید: "والله عزیز ذوا انتقام" اگر صفت انتقام مستحسن نبودی تا در مطلق اصلاً انتقام نکرقتی بل دریں صورت وجود و روح و بہشت بمعرض ظهور و نیامدی۔ پس معلوم شد کہ ایں هر دو وصف یعنی عفو و انتقام گزیر نیست و تدبیری اسن از بہانہ روی نباشد۔ بخواہی "خیر الامور اوساطها" ہر سخن وقتی و ہر نکتہ مکانی دارد۔

صفت عفو بر موقوع عفو و صفت انتقام بر موقوع انتقام لعل آوردن مناسب بل مناسب است و موقوع مناسب را بخوفا خاطر داشتن واجب۔ مثلاً اگر کسی از جرم شخصی بجایکہ ضرازاں بذات خود اور سیدہ باشد رگزر نماید مستحسن است۔ الا اگر زید ثالث است و عمر کہ مجرم است و ضرار بہ مجرم سیدہ چگونہ مستحسن شمار کردہ شود۔ اگر زید عمر را معاف کند زیرا کہ ایں عند الشرح و عند القوانین مجلس مناسب نیست۔ امداد ظالمان و شتمکاران نمودن بعید از طریق خرد مندی و شیوہ ناک اندیشی است۔ چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید:

نکوی با بدان کردن چنان است کہ بد کردن بجای نیک مردان

العرش از تقریر مذکورہ ثابت شد کہ ایں ہر دو صفت از صفات ضروریہ و انا و صاف لازم نشاء تعلق است۔ اگر رحم دلی و عفو جاذب القلوب اندعل و انتقام ناظم المخلوق و اگر ان سابقہ اخبار است۔ ایں طریقہ عادلان نصف شعا راست اگر از اشرف اشیم گفتن روا ایں را اکمل السجایا نامیدان سجااست۔ اگر ان پسندیدہ رعایاست ابن حامی بر ایاء اعنی وجود عفو و انتقام باعث آرام و اطمینان جملہ خلایق و کافہ انام است۔ اگر عفو و انتقام دریں بہا کہ و بنوعی کارہائے جہاں در ہم بر ہم شدی بل شیرازہ کتاب نظم جہاں دار شدہ اور اقتش پریشاں گشتی۔ والله عفو الرحیم۔ والله عزیز ذوا انتقام۔ اسلام من التبع الشریعت خیر الامام۔

بسی است انتقام

عفو و انتقام ہر دو ہر سلسلے کو نام نام پر عفو و انتقام

نہایت

علم و غضب و مقابله ہر دو

علم کہ سرمایہ کمال و نیاور گنجینہ عزت و جمال عقربی بود معنی آن برود باری کردن و متحمل
 جفاکاری و بگراں شدہ بتلائی غضب نہ نشدن است حکما این سببہ مرصیہ و خصالت فاضلہ را
 عمدہ ترین خصائل و بہترین شمائل قرار می دهند و در حقیقت این صفت تنوہ ترین صفات و
 پسندیدہ ترین عادات است بخلاف غضب کہ سببہ ابرو عادات بدتر است موجب وبال
 و نیا و سبب زوال عقربی است ۵

تزیین معنی علم

دیوبند است حلم گر دانی غضب ازوست دست زندانی

خداوند کریم از اشارتہ ان اللہ عفورا رحیم خود را حلیم می گوید۔ و ما را رغبت بہ این
 خصالت تنوہ می نماید۔ برخلاف این بہ سبب غصہ و غضب شیطان بنی ایمان گمراہ کنندہ
 بندگان را حلیم و رحیم گفته و ما را حکم اجتناب از شرور آن فرمودہ است۔ علم آن خصالتی و عادت
 است کہ انبیا بہ آن موصوف و اولیاء اللہ بہ آن معروف بودند۔ و غضب آن عادت فتنج و
 خصالت شنیع است کہ آہرمن بہ آن مشہور ۵

بسی

برود باری خستہ زینہ خود است بہر کہ حلیم نیست دیو و دواست

حکما رعایت لفظی را ملحوظ داشتہ می گویند کہ اگر لفظ علم را مقلوب کنند صلح گردد کہ معنی
 آن نمک است پس انسان بے علم مثل طعام بے نمک باشد از ہمین است کہ المرء بہا حکم
 طعام بلا صلح نوشیرواں از بزرگچہرہ بد بارہ باہیت حلم سوال کرد۔ جواب داد کہ حلم نمک
 خوان اخلاق و باعث آرام و مسرور اہل آفاق است۔ و در حقیقت راست گفته زیرا کہ بدون
 این صفت محمودہ و خصالت تنوہ با اخلاق شدن داخل ناممکنات است۔

کسی از حضرت عیسی علیہ السلام پرسید کہ سخت ترین انبیا چیست جواب دادند ششم
 خدا پرسید کہ آیا چیزی در جہاں یافتہ شود کہ در پناہ آن بودہ از شرور آن امین گردند۔ فرمود
 تارک العصب کہ دید آن گاہ رحم آن بے شک شمارا معاف خواهد فرمود ۵

ترک خشم و شهوت و حرص آوری هست مردی در ره پیغمبری
 در اخبار آمده است که حضرت امام المؤمنین امام حسین بن علی کرم اللہ وجہہ در مجلس
 ضیافت نشسته بودند و در آن اثنا پیرانه گرم از دست غلامی بر سر آن حضرت بر خیزد و رویش
 بتما مہ سوخت۔ آن حضرت چون بنگاہ چشم آلود چشم غضب آمو و بہ جانب غلام وید رنگ
 رویش پرید و گفت۔ و انکا ظہین الغیظ حضرت فرمودند من غصہ را فر و خورم آنگاہ غلام بدین
 الفاظ گویا شد۔ و العافین عن الناس۔ آن حضرت فرمودند بخت یدم۔ باز غلام این آیت خواند
 و اثنی عشر الحسین۔ آنگاہ امام مذکور فرمود۔ ترا آزاد کروم و متہد حال تو حال و قبائل تو
 شدم بیت

بمعنی کسانیکہ پی برود اند بدی ویدہ و نیگوی کرده اند
 علم غایت بزرگان و غضب خصلت کینگان باشد۔ الحکم سجنہ فاضلہ فی الواقع مثال
 صحیح است۔ و من اطاع غضبہ اضاع ادبہ من کل الوجہ راست است۔ علم نشان ایمنی
 از شر و در جہاں و غضب مفسد ایمان و پیشرو و شکر شیطان است۔

چون بر کسی غالب شود آن را دیوانہ و مجنون سازد۔ آنگاہ نہ پاس ادب بزرگان نہ لحاظ
 خرداں۔ نہ خیال پیرو مرشد نہ پاس ادب والد ماجد می ماند۔ نہ اندیشہ تو بیخ حکام نہ خطرہ طغیان نام
 و انامی رموز زمان و شناسای اسرار جہاں حضرت سدی علیہ الرحمۃ فرمودہ۔ جائے گل گل
 باش و جائے خار خار یعنی علم بر وقوہ علم و غصہ بر وقوہ غصہ مستحسن و محمود باشد۔ بناء علیہ فرمود
 بیت

درشتی و نرمی ہم در بہر است چو رنگ زن کہ تزلزل دم ہم نہ است
 الا ایس ہر و خیالات را با ہم مخلوط نمودن بعید از طریق خرد مندی و دور از راہ دانش پسندی
 است زیرا کہ غضب و غصہ چیزی دیگر و درشتی و سختی چیزی دیگر است۔

دریں شک نیست کہ اوزار و درشتی و سختی ہم در بعض اوقات مفید ثابت گردد۔ و بہرکت
 این اکثر کار ہا ساخته شود۔ علم بر و باری و نرم مزاجی صفات حسنہ را اگر کسی شمار خود سازد
 ممکن نیست کہ دیگران موافقت نہ کنند۔ چہ خوش گفت آنگاہ گفت۔

دل را بدل بہیت دریں گنبد سپہر از سوی کینہ کینہ و از سوی مہر مہر
 در مشاہدہ روز مرہ می آید کہ اگر کسی بہ لطف و رحم سلوک نمود آید آن ہم بے شک

کتابت امام حسین و غلامی کہ از دست او کاسہ آتش گرم بر سر حضرت بخت بخیزد و آن حضرت غلام را معاف فرمودہ آزار نمود

نفاذ علم و غضب

غصہ و غضب را از درشتی و سختی تمیز باید کرد

طوعاً یا کرهاً به مهربانی پیش می آید و اگر با وجود نرمی و دلتلف سرکشی کند و از غضب خدا ترسد آنگاه واجب است که بر او سختی کرده شود۔ الاحتمی الامکان حلم و مروت و لطف و شفقت را شعار خود ساختن انسب بل واجب است۔

ایمانی عهد

۲۳۷

معنی وفا که باوه آن وفاست پاس عهد و قول است۔

اگر به عهد محبت وفا کنی بر حق ندوی لطف و کرامت وفا کند با تو

خداوند کریم او فو بالعفو می فرماید و سبق لوفو بعهدی او ف بعهدکم می آموزد و در حدیث صحیح آمده لا دین لمن لا عهد له یعنی کسی که پاس عهد و قول خود ندارد او بی دین است۔ انیز هم تاکید و ترغیب ایفا عهده منصور است و بعهده برگزیده خدا خیر الوری حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم از قول الکریم اذ او عهد وفا این را موعودی فرماید ایفا عهده از احکام متواتره خدا و از پدایات متصله خیر الوری است۔ چون نهایت این امر بدین تفصیل است لهذا بران عمل پیرایشدن مستحق عنایت بی عنایت خدا و موجب خوشنودی فخر الانبیاء شدن است ازاں بی نصیب تروریں بهماں کدام است که متعلق بر این سجمیه مرضیه ناشده خاصه الدنیا و الدین گردد اگر معاملات دنیوی را ملحوظ و مرعی دارند تا هم این خصلت محمود و صفت ستوده است که به سبب آن قدر و منزلت و آبرو و عزت انسان افزون می گردد۔ و صاحب آل عزیز الخلائق و محبوب القلوب اهل دیار شود۔

اگر از عهده عهد بروں آید مرو از هر چه گماں بری فزوں آید مرو

وفا سے عهد کار مردان صاحب صفا و ثبوت متوده کریمیاں صاحب سخا است و ہم چنین شعار پیشوایان دین و دثار جوان مردان صاحب تمکین باشد۔ طریقہ مردان صاحب کمال و سلیقہ بزرگان عهده خصال است۔ نشان نخت ایمان و دسترخوان ضیافت احسان سے نیست بر مردم صاحب نظر خدمتی از عهد پسندیده تر

معنی ایفا ایفا

ترغیب ایفا ای عهده از احکام متواتره و در حدیث صحیح

توضیحات و اهمیت ایفا عهده

و در ذکر حضرت اسماعیل علیہ السلام آمدہ است کہ در اثنا سے سیر و گشت با شخصی بجانہ
 اور فقند آن شخص عرض نمود کہ اندکے این جاگت فرمایند۔ من بجانہ اینک بازمی ایم فرمودند
 برو بسیار خوب، چون بجانہ رفت بکاری چنان معروف و منہک شد کہ از دنیا و باقیہا بے
 خبر شدہ دوست بیرونی را کہ بہ او وعدہ واپسی خود نموده بود۔ کلینتہ فراموش بل نسیا گیا کرد۔
 بعد فراغ ازاں کاراں دوست غفلت شمار از راہ دیگر ایں مکان بدر رفت۔ چون بعد
 انقضائے عرصہ سے یوم آنجا واپس آمد۔ حضرت اسماعیل را آنجا استناد دید۔ از مشاهده
 اں حال بسیار متحیر و حیراں شد۔ و سبب استناد ایشاں استفسار نمود فرمودند۔ شما کہ گفتہ
 ہوید از شنیدن ایں کلمات و فآیات و از استماع ایں الفاظ ایفاغایات بسیار مضطرب و
 سرگردان و مضطرب و پریشان گشت و گفت کہ چون من نیادم اینجا استادن شما در ہیچ حال
 ضروری نبود۔ فرمودند ایں خلاف عہد است۔ من عہد کنی کردہ چگونہ ترا روی نمودی و دعویٰ
 ایفا سے عہد نمودی۔ از ایراد ایں حکایت ایں امر بیاریہ ثبوت می رسد۔ کہ پیشروان دین چہ قدر
 نیک کردار و وفا دار بودہ اند و بچہ درجہ پاس عہد و نگہداشت قول نموده اند۔ از ہمیں است کہ
 و روی و دنیا نیک نام و فرزندہ فرجام شدہ سعادت داریں و فلاح کوین اند و خند و لقب بہ
 لقب صادق القول و صادق العہد گشتند۔

ولا در وفا باش ثابت قدم کہ بے سکہ راجح نباشد درم

چہ خوش گفت آنکہ گفت "دعای عہد نکو باشد از بیاموزی"

اگر صفت ایفا سے عہد از اہل جہاں مفقود گردد و نظم جہاں کار و بار زمان مختل شود از
 ہمیں است کہ خداوند کریم در کتاب مستطاب بار بار سن فرماید۔ و تا کہید ایفا سے عہد می
 نماید بل از آیت او قول جہدی او ف بھم صاف مترشح است کہ آنکہ پاس قول و عہد خود
 ندارد اورا امیدوار رحمت الہی نباید شد۔ اں صفت ناستودہ کہ برخلاف ایں بحیثہ فاصلہ باشد
 بہ بیوفای نامیدہ شود و صاحب اں را بے وفا۔ کہینہ و بے جامی گویند۔ نقصانات بے
 وفای عیماں و خارج از حیظہ بیان است۔

ظہیر حضرت اسماعیل علیہ السلام در بیعت صادق
 زکنت۔

خاموشی

مراد از خاموشی سکوت و زیدین و از گفتگوی لایعنی اخرا از اجتناب نمودن است
 نه این که صم بگم نشده یا کسی مطلقاً حرف سرانگردد چه خوش گفت آنکه گفت ه
 و چیز طبعه عقل است دم فرو بستن بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی
 البته این امر را لحوظ خاطر باید داشت که زبان را که منصب آن اعلی است گاهی از
 آرایش و روغ بے فروغ و لغویات و فضولیات آلوده نگردد و آن را زبوں نه سازد زیرا که
 خاموشی ازین چنین حرف سرای و در افتشانی بدیها بهتر و افضل است مولوی نظامی رحمه
 الله علیه در کتاب سکندر نامہ می فرماید ه

تعریف خاموشی

سربی زبان کو سخن تر بود به است از زبانی که بی سر بود
 زبان به که او کا مکاری کند چو کاش رسد کا مکاری کند

ترغیب خاموشی

ازین ابیات ترغیب خاموشی حاصل شود ہم چنین مترشح می گردد که بر مواقع مناسب
 حرف سرگشتن ضروری است بعضی از اساکابر روزگار و امرای با اقتدار در دسامی نامدار در
 حالت غضب زبان را به قابو نتوانند داشت و عادی این امر گردند که هر چه در دل ایشان
 می آید بر زبان می آرند و پوشیده نیست که این عادت قبیح دشمن جان گوینده است چنانکه از
 شعریل اشاره می رود ه

نہ باشد بخود بر کسی مہ سربان کہ گوید ہر آنچہ آیدش بر زبان

باعث

باعثش این است کہ زبان گوشتین را بر تیغ آہنیں تشبیہ داده اند ہم بہ لحاظ متاب
 شکل و وضع وہم بہ لحاظ عواقب امور و حقیقت حال ہم بدیں منوال است جراحات تیغ مندر
 سے گرو۔ آلا زخم ہلے لسان تا دم و اسپین اندمال پذیر و شاعر عربی گفته ه

و از خاموشی

جراحات اللسان لها التیام و کلا یلتام ما جرح اللسان

آن و اہب العطا یا بے شک زبان بہ این غرض عطا فرمودہ کہ بذریعہ آن گفتگو کردہ

شود و مانی الضمیر را در معرض بیان آورده شود و معنی مانعت فرموده از آلودگی سخنان قلیح و حرف های شنیع۔ اگر کسی را بر زبان قابو نباشد اولی و النسب ہمیں است کہ خاموشی و سکوت ورز و ورانگان طریق فضول گوئی نورد و

زبان بریدہ بکنجہ شستہ عجم بجم بہ از کسی کہ زبانش نباشد اندر حکم علاوہ ازین فوائد دیگر است کہ در خاموشی متصور شود۔ آں فوائد خاموشی مختصر درج ذیل گرد۔

(۱) رعیت سطوت حکام و عزت و کنت امراسے صاحب اختتام را مضاعف می کند۔

(۲) مانع اشتغال و زبیدن در فضولیات و لغویات می گردد۔

(۳) فرصت اندیشیدن تجاویز و موقع سگالیدن تدابیر انتظامات ملکی می دهد۔

(۴) پرده پوش جہلا و بہاد ستار سفہا و اشقیامی باشد۔ چنانچہ از شعر ذیل تصریح این امر شود

تمام و سخن نگفتہ باشد غیب و بہترش نہفتہ باشد

پس ازین شعر ثابت گرد کہ از برکت خاموشی بہالت جہلا و پرده اخفا مستوری ماند۔

چو در بستہ باشد چه داند کسی کہ جوہر فروش است یا شیشہ گر

(۵) عزت و اعتبار و بہا و وقار علماء را ترقی می دهد۔ چنانچہ حکایتی مختصر در ضمن این بیان کرده شود

حکایت۔ آورده اند کہ در مجلس نوشیرواں امراسے سلطنت و وزراے مملکت در مصالح

سلطنت گفتگو می کردند۔ و در تجاویز و تدابیر مہم انتظام مملکت می اندیشیدند۔ الا وزیر

باتدبیر و مشیر بے نظیر او کہ بوز جہر نام داشت خاموش نشسته بود۔ چون مردم سبب

سکوتش استفسار نمود جواب داد

چو کاری بے فضول من بر آید مراد روے سخن گفتن نشاید

اگر زینم کہ نابینا و چاہ است و گر خاموش نشستم گناہ است

و فی الحقیقت راست گفتہ و تیر بہدف زدہ۔ پس ثابت شد کہ خاموشی مستحسن است و محمود

الاحسب اقتضای وقت و گفتگو کردن فی الواقع پسندیدہ و ستو و ہا لابر موقع ضرورت و حاجت

شخصی از سقراط سوال کرد کہ چرا شنیدن تو از گفتن بہتر است جواب داد۔ نیز آنکہ

خاموشی بر موقع مناسب مستحسن باشد

مراد و گوش دادہ اند و یک زبان یعنی کر و بشتنویکی پیش گو۔ علاوہ ازین گفتگوی بہبودہ و الفاظ ناستورہ ہیبت و وقار و عزت و اعتبار را مضرت ثابت می گردود۔ قول اطبا است کہ کثرت تکلم مضعف و مانع باشد۔ و انایان گفتہ اگر بینی کہ کسی بے فائدہ سخن می گوید۔ یقین داس کہ آن بسیار گوویوانہ است۔ پس از خاموشی حکمت و دانائی صاحب آن مترشح گردود۔ علاوہ ازین صحت و مانع ہم متصور است۔ لہذا بریں صفت برمواعظات مناسبہ عمل پیرا شدن از مستحبات شمرودہ شود۔

۲۵۔ مہا مابدہ عارف باللہ

نام نامی و اسم گرامی آن زیدہ عارفان جہاں و قدوہ خدا شناسان و دران سد ہارتا بود۔ او ہناتے مذہب خویش بہ آن خوش اسلوبی نہاد کہ رفعت کنگرہ اش بر فلک ہشتم رسید۔ آسمان سماں زماں مرد با خدا بانی بناسے علم و جیا ندید۔ اور ان نسبت بہ خاندانش نمودہ ساکی مٹی ہم می گفتند۔

ولادت و طفولیت۔ آن بانی بتائے عرفان در سنہ ۵۰۰ قبل از ولادت مسیح بخانہ یدہ ہون کہ پادشاہ نامدار و فرمانروای عالی مقدار ملک کپل دست بود متولد شد۔ کپل دست واقعہ بر سر حد او و ویدپال است۔ ہم از عہد طفولیت مطبعتش مائل زہد ریاضت و تقوی و عبادت شدہ بود۔ پدرش بخوف اینکہ مبادا ترقی و شہرت خاندانش رو بزوال نہد و باغ بتارش از نہال یادگار خالی بماند بعبادت سالکی باو خست بلند اختر کہ در حسن و خوبی و لطافت و خوش اسلوبی عدیم السہیم و بے نظیر بود پیوند کتخدائی داد۔ الا نزاکت و لطافت و حسن و ظرافت زوجہ اش اثرے بر او نمود و در دلش تغییرے راہ نیافت۔ او تبصیر زمان پیری کہ زمانہ جامع المصائب و التکالیف است آہ سر و زول گرم برمی آورد۔ ہم چنین متصدیر از مشاہدات روز مردہ شدہ لیل و نہار در نشہ اندیشہ مست و سرشار و در کار خدا پرستی مستعد و ہوشیار و برائے سفر آخرت کمربستہ و تیار می ماند۔ و مستغرق ببحر تفکر

تا خواص دریا سے اندیشہ شدہ گوہر نجات خلاصہ موجودات و اشرف الکائنات از دام عیبیان و طیفیان بدست آرد۔ تا انسان ضعیف البنیان از در طہ غموم و ہجوم بر ساحل مراد رسیدہ۔ ہمکنار ساحل نجات گردود۔

برائے این مطلب اعلیٰ و مقصد والا بارہا متحمل فاقہ کشی شدہ طریق نفس کشی و چلہ کشی بسپرد چون در زہنش تمنکن و مقرر گز شدہ بود کہ نہال حرص و ہول سے دنیا و مافیہا نتیجہ جز خار حسرت زیار و جہر سی ساگی بعد از ولادت پسرش محلات شاہی و شہستان عیش و مٹاہی را خیر باد گفته رو بفر آورد۔ و رقاب و حفاظ را کہ خدمت حفاظت و پاسبانی و عمدہ پاس و نگہبانی بہ ایشان مفوض بود۔ از حال خود مطلقاً خبر نہا رود۔

اولین برائے تسکین قلب بشہر اجاڑہ کہ در ان اوقات دار السلطنت مگدہ بود داخل شد و از برہنہاں آن سر زمین آن قدر علوم و فنون کہ آموختن آن ممکن بود بیاموخت چون علمائے نامدار و فضلائے باوقار آن دیار دامن شوق اور از در یہ النوع تعلیمات پُر کردند۔ اور اخص نمودند۔ آن عالم با عمل و فاضل بے بدل فارغ التحصیل شدہ۔ عصر شش سال متحمل ریاضات ثنائی شدہ۔ و در زہد و مراقبہ بسر نمودہ۔ بعد از انقضای مدت مذکورہ بسوی آب زنجبارہ گرائے سفر شد۔ زیر زحمت آرامید۔ و در مراقبہ فرورفت و مستغرق بجزئیات شدہ النوع تزیینات و تفکرات بردش استیلا یافت۔ زیرا کہ از فلسفہ برہنہاں اور تسکین قلب و طمانیت خاطر کہ مدعا و مقصد او بود حاصل نگشتہ۔ بہ الآخرہ عقدہ لہ متحمل کہ در حل آن سالہا سے فراوان صرف کردہ بود۔ بہ استمداد انگشت تدبیر و خیال کہ در باوی النظر کشودن آن محال می نمود۔ کشتو اور معلوم شد کہ حیات ناپائیدار و زندگی مستعلاً انسان بیجہ تکالیف است و تکلیفی مصیبتی بعرض ظہور در بیامدی۔ اگر انسان از کسوت حیات عادی نمود۔ و مدعای زندگی تہذیب نفس و روح است کہ بہ بسر نمودن زندگی مقدس بے لوث حاصل گردد۔ از بواعث غموم و ہجوم بوقلموں آگاہ شدہ اول در شہر بنارس و بعدہ بر اج گرہ بر مسند و عطا نصیحت تمنکن شدہ مجلسی منعقد کرد و سامعین را از پند و نصائح خویش مستفید ساخت۔ از وعظ او جمعی از حاضرین و گردو ہی از سامعین محروف

زند و چلہ کشی

تعلیم

حصول تسکین قلب

و نظرو نصیحت نمودن

حقیقت و عقایدش شدہ مذہبش را قبول نمودند۔ زوجہ و ماوردش ہم و اہل آن
جماعت بود کہ از فیضان تلقین او بہرہ ور شدہ معتقدش گشتند۔ او تا عرصہ چہل سال در
دشت و جبال مصروف تعلیم و تادیب شاگردان و مریدان بودند۔ از انواع مواعظ و نصائح
ایشان را مستفید می ساخت تا آنکہ در عمر ہشتاد سالگی مرغ رویش از قفس عنصری پرواز نمودہ
سایہ برساکنان عرش عظیم انداخت۔ و عرصہ جہاں را از فراق دائمی خود تیرہ و بے نور ساخت
و او بمطابق اصول و قواعد مذہب نجات یافت این واقعہ در سنہ ۴۴۴ قبل مسیح بوقوع آمد
و خاکستر نعشش بمیان شاگردان و مریدانش تقسیم کردہ شد

عقیدہ۔ اومنی دانست کہ عقائد و خیالات و رسوم و رواجات مندرجہ کتب و یہ عبث
و لاطائل است۔ تا وقتیکہ انسان از شہوات نفسانی و سواحسن شیطانی نجات حاصل نکند
این دور (متسلسل) تناسخ بر ہمیں منوال جاری ماند۔ برائے این ضروری است۔ کہ
انسان بر خواہشات نفسانی و جذبات حیوانی قدرت داشته باشد۔
قرآنی ہائے دیوتا بانی سود و استہوا و از انہا عبث است۔

اصل حقیقت افعال و کردار انسان است۔ اصول پاداش و مکافات در ہمہ حال
مسلم الثبوت است تہذیب نفس نمودن پر ضرور است۔ درین زندگی سزائے اعمال
زندگی سابقہ داوہ شود۔ وہم چنین در زندگی مستقبل از جزای اعمال این زندگی انکار نیست و
در صطلح مذہب بودہ این اصول را مشکہ کرم گویند۔ ہمہ اشیا ناراضی فانی است ابدی نیست۔

دنیا دارالمن و دو بال و موجب جان کاہی و زوال است زیرا کہ این جامع جرائم شستہ و باعث
گناہ مختلفہ است۔ بعد زندگی مرگ و بعدہ ہاں حیات موجب مصائب و آفات ترحم نمودن بر جملہ حیوانات
ہم یکے از ذرائع نجات خیال کردہ شود و مختصراً اینکه انسان بلا تفرقہ مذہب و ادیان کہ عمل پیرا بر این
اصول باشد نجات ابدی و سرور سرمدی یافتہ موجب رضائے خدا گردد۔
رضائے خدا بدست آرد۔ زیرا کہ از جمیع جذبات نفس مخلصی یافتن اصل الاصول نجات است۔

وقایع ہستائے

عقیدہ و مذہب

روضه تاج محل

گاہے گاہے باز خواں این دفتر پارینہ را نمازہ خواہی دستن گروا غماے سیدورا
 عمارت عظیم الشان با شان و شوکت و مقبرہ ایست با مینار ہائے عالی شان با عظمت و رفعت
 کہ در خوبی و لطافت و نفاست چشم بسیار مثل او ندیدہ و گوش چرخ و وار مانند او نشنیدہ
 بادیر پیمایان جہاں و راہ نوزوان عرصہ دوران مثل آن روضہ رضوان نشان نمی دہند و می گویند
 کہ از وقتی کہ روی زمین بہ عمارت عالی شان و بہ باغات جنت نشان آراستہ شدہ مثلش تا
 این دم از کتم عدم بر منصفہ ظہور جلوہ گر شد و ثانی اش بر صفو گیتی و جہاں تا این زمان رنگ
 ظہور نگرفت۔

قریباً عرصہ دو صد و ہشتاد سال منقضی شد کہ در شہر دہلی شہنشاہ عظیم الشان و فرزانہ
 عالی و دومان و خسرو گیتی ستاں و مہنجر سلاطین زمان موسوم بہ شاہ جہاں صاحب قرآن بر تخت
 سلطنت متمکن بوہ سایہ عدل و انصاف بر مفارقت ساکنین ہندوستان انداخت و جملہ رعایا و
 کافہ برابرا از فیض عدلت خویش بہرہ و رساخت۔ ملکہ داشت موسوم بہ ممتاز محل کہ در حسن و
 لطافت و ذہن و ذکاوت و نفاست و نزاکت و نظامت و ظرافت مثالی نہ داشتہ اگر آن
 را ملکہ نہ لقا گویند رواست و اگر ہر انسا مانند بجاست۔

شہنشاہ موصوف باو محبتی عظیم و انفتی نعیم داشت۔ محبتی کہ زیادہ از ان در حیطہ تصور
 انسان و انفتی کہ برتر از ان در اندیشہ و ہم و گماں در نیاید و وسعت میدانش را بیک خیال نہ
 پیماید۔ آن ملکہ جہاں بہ چشم زخم زمان مبتلا می و دروزہ شدہ امید حیاتش منقطع گشت و راں
 حالت یاس بانوف و ہراس و مایوسی و یاس چون پیمانہ عمرش لبریز باشد شوہرش را بہ پیش
 خود خواندہ وصیت نمود کہ من داعی اجل را بیک می گویم۔ و وصیت نمایم کہ بعد وفات من
 چنان یادگار محبت بر فراز من قائم گردد کہ ہر روز زمان و انقراض دوران بوسیدہ نشود یعنی مقبرہ
 گردوں مدار و مزار نشان و تعمیر گردد۔ کہ عمارت جہاں و باغات زمان بمقابلہ او بیچ بل کمتر از

نظارہ

حضرت شہاب الدین شاہ جہاں بانی روضہ

وصیت ملکہ ممتاز محل در بارہ بنائی تعمیر روضہ

بیچ باشد۔ چون طائر روجش از نفس عنصری طیراں نمود سایہ بر سر ساکنان عرش افگند شہنشاہ
مذکور مختلف بیت الاہزان شدہ روی از لڈا مذہماں و خطا نقطہ شاہ بتافت و در عرصہ ہوم و
بادیہ عموم بتاخت۔ و در آتش ذراق و اہمی آن بدرتیر و مہر پتہ پتہاں و سوزاں گشت و حسب
الوصیت آن ملکہ حور لقا در تعمیر این عمارت کہ از ہفت عجائبات عالم شمار کردہ شود
مصرف گشت۔

صناعان زمان و چابکدستان دوران از کفاف و اطراف جہاں کہ بہ صنعت و حرفت
گوی سبقت از ہمسراں و افراں رہودہ بودند طلبیدہ شدند و حضرت شاہ جہاں عہد خود را کہ در
محبت و مہوت ملکہ بستہ بود۔ بوفارسانید۔ یعنی روضہ ناز محل در شہر آگرہ تعمیر کنانید
آنچہ گفتش از زبان آن را بہ سرحد وفا خود رسانید و نکر و او وعدہ خود را خطا
بر مزارش روضہ تعمیر کرد و اندر جہاں کز ریاض و ہر شش نیست در زیر سما
بیساحان جہاں و مساحان دوران کہ بیع مسکون را بساحت و ممالک گوناگون را
مساحت نمودہ اند۔ و چشم عبرت بر سیرنگی و عجائبات زمان کشودہ اند و روضہ بدین شان و
شوکت و مقبرہ بدین رفعت و عظمت ندیدہ اند۔

در شہر آگرہ برب آب حبن این عمارت پرچین مثل عروس دل کشا و نازنین لریا استادہ
و از جمال پر جلال خود ناظرین را سبق عبرت و اوہ۔ از تعمیرات لیل و نهار و تبدلات روزگار
آگاہ ساختہ۔ این عمارت کہ شاہ عدل و قاسم شاہ جہاں است۔ ہم گواہ ناطق بر بے وفائی
زمان است۔ و بر زبان حال دست بر سر داشتہ قصہ بے وفائی زمان و داستان جور و بے
اعتنائی آسماں می گوید۔ و مینارش کہ باگنبد فلک و دار سرگوشی ہا سے می نماذ فحوائی
یا بگوشش شکوہ ہا می بیوفائی می کنی و زندیمان کہن یا و جدائی می کنی
داستان بے وفائی دوران و جدای یاران بیان می کند۔

می گویند بعد از عمارت کہ روزانہ بکار عمارت می پرداختند بہت ہزار بود ایشان تا بہت
سال بکار عمارت مصرف مانده آما بہ اختتام رسانیدند۔

ناظرین اندر روز و عالی شان فلک نشان داخل شدہ بہ باغ وسیع و چمن فسح کہ مشون از

وزخقان بوقلموں و اشجار گوناگون است می رسند۔ در سخن چمن فواره ہائے آب صافی لولوی
 لالابر مثل گیاه سبزہ ریختہ۔ آب منقطر بہشت و حجر بہیمان اشجار و سبز زار مثل مار پیچاں و دواں و
 برگیہ سبز مثل سیاب ہزاراں و تپاں بر چو تیرہ وسیع عمارت روضہ قائم است کہ دیوار ہای سنگین
 بہ نقوش رنگین آراستہ و اندرویش از حروف حلی و حنی پیراستہ بہ نقوش گوناگون نمونہ
 باغ دگلزار پر دیوار عیاں۔ و در زیر گنبد آسمان شان در روضہ جنت نشان ملکہ ممتاز محل و
 شاہنشاہ شاہ جہاں مثل ہر ماہ تختہ و در زیر زمین از نظر مردم ظاہر ہیں نہفتہ۔ نظر از نظارہ
 این باغ رنگین طراوت و زبان از انما شیریں این گلشن جلالت می یابد۔ پیش روی این
 عمارت حوضی است مثل حوض کونرا با شوکت و فرو نہ نیست مثل سبیل جلوہ گر۔ گنبد طلائی یا
 گنبد مینائی و عوی ہمسری و برابر می نی نماید و مینار بلندش (سربہ آسمان می ساید) در عنائی
 و زیبائی اش و لہائے مردم از دست می ریاید۔ زر کثیر و مبلغات خطیر کہ صرف این تعمیر زندہ
 اندازہ آن از حد و ہم و قیاس بیرون و از حیثہ شمار و احصاء افزون است این یکی از مہفت
 عجایبات روزگار و نادرات گردش لیل و نہار است۔

سیاحان از ممالک دور دست راہ ہای دشوار گزار صحرا و دشت طے نموده این جامی
 آیند و چشم نظارہ بر آن کشودہ نیرنگی زماں و فای شاہ جہاں و بی وفائی دوران را مشاہدہ مے
 نمایند۔ در شب ماہتاب سیراں گلشن شاداب لطف عجیب و کیفیت غریب وارد و چون
 برگنبد و مینار آن از گنبد و وار آسمان نور ماہتاب پر تو خود می اندازد۔ ہمہ روضہ کہ در تعمیرش
 سنگ مرمر بکار برودہ اند نور علی نور می گردود۔ از دور دیوار نقوش فاعتبہ و یا اولی اللہ صفا نمایاں
 و صدای گل من علیہا فان و سقنی و جہر ربک ذوالجلال و الاکرام بر پرہ گوش صد مہ زماں و
 بیوفای جہاں و غداری دوران از ہر سو عیاں۔

نور جہاں

۲۷

ملکہ بود مشہور روزگار و حاکمہ بود با مہبت و وقار کہ شایان جہاں و فرمانروایان دوران

معترف سطوت و شوکت آن و اکابر روزگار و عظمای هر دیار معتقد قدرت پرور و کار بدر باره
 عروج و اقبال آن نمونه قدرت کردگار عدیم السهم در جهانگیری و جهاں بانی و بے عدیل در
 کشور کشائی و جهاں ستانی حسب و نسب و ولادت کسانیکر بے حقیقت برود و طریق تحقیق
 و تدقیق سپرده می گویند که میرزا عیاش نامی شخصی از شرفای ایران و مروی از عظمای خاندان
 والا شان بود آبا و اجداد او امرای نامدار و اکابر عالمی و قار بودند لیکن از گردش روزگار تا اینجا
 و نامساعدت فلک و در محتاج نان شبیه شد و از دست عسرت و افلاس و تنگدستی و بیاس
 العیاش گویای نالان و گریان وطن مملکت را خیر باد گفته راه هندوستان کرد و در آن اعلان برائے
 فلک زدگان در الامان بود گرفت زیرا که از گردش و نهار و تقلبات روزگار کارش بجا و
 کار و استخوان رسیده بود و در میان اذیت برائے مبتلایان آفات و بلیات و دهنف سهم
 مصائب و تکلیفات لمجا و ما و لسه جزایی نبوده

سبب درسیب

تلاک وطن شده میرزا عیاش

هر که کارش تنگ شد از دست بجز آسمان شد برائے قارغ البالی سوی هندستان

در آن سفر که نموده سفر بودش هم همراه داشت - چون آن آواره و شست اوبار و آرزو روزگار بنواچی
 قنار رسید - دختر بلند اختر بیخانه او متولد شد - در آن حالت نخست ویاس و مصیبت و
 افلاس همگنان آن مولود را که در سعادت و نبابت و رشادت و شهامت نظیری نداشت منحوس
 پیدا شدند - زیرا که آنچه در پیش پرده تقدیر بود از آن بے خبر و از نقاد و آسمانی بے اثر بودند و نیک
 دانستند که این مولود مسعودی نام خود در بندت اقلیم عالم چنان روشن خواهد نمود که از آن چشم جهان
 خیره و جهان چشم دشمنان تیره خواهد بود - و فرزند از تاج سروری و دهم انسری زینت یافتند
 پایه اعتبارش و درجه اقتدارش بفرقدان خواهد رسید - پدر و مادرش استطاعت پرورشش
 او نداشتند - چار و ناچار آن تنم ویدگان روزگار عزم مصمم نمودند که آن جگر گوشه را بگوشه نهاده راه
 سفر گیرند - بالاخره گریان و نالان بعد آه و فغان آن جگر پاره را بر زمین نهاده سیاب دار مشطرب
 و بی قرار روی هندوستان نهادند - و برای شعر غمگین نمودند

ولادت نور جهان

انظام پرورش

فرزند بنده ایست خدا را تو غم مخور تو کستی که به زنده ایسنده پروری

از حسن اتفاق و مساعدت آفاق امیری نامور و تاجری مقتدر که امیر آن قافلہ نواز حالاً

ستم ویدگان خبر داشت که نجار سپیده آن مولود مسعود را بوعده اجرت برایشے پرورشش حوالہ
مادرش نمود۔

می گویند کہ بذریعہ ہماں امیر مختشم رحم محسوم میرزا عیاش بدربار اکبری رسائی یافت و اکبر
از بسکہ قدر شناسی شرفاء و نجبارا شیوہ خود ساخته بود میرزا عیاش را بہ سبب ہوشیاری و قابلیت و رشادت
بر عمدہ جزیلہ و منصب جلیلہ ممتاز فرمود۔ آنکجاہ آن دختر نژاد پاجاہ کیوان پا نگاہ بہ سن رشد و بلوغ
رسیدہ و حسن و خوبی گوی سبقت از خوبتر این جہان و پیری پیکران دوران و در لہو و موسوم بہ
مہر النساء شدہ از ائمتہ حسن گلو سوز ظلمت و دو و از صفحہ جہاں زدود۔

مہر النساء و والدہ اش ہر دو در حرم سلطانی می آمدند۔ روزی شاہزادہ سلیم کہ آفتاب جوانی
اش بر نصف النہار شباب رسیدہ بہ باغ شاہی آن مرد تقارن و دید و حسن و جمالش بہزار جان
شیفتہ و شید اگر دید۔ از واقعہ کیوتراں طائر ہوش و نقلش از آشیانہ و ماغش پرید چون این خبر
وحشت اثر بہ اکبر رسید آن شہزادہ را در خلوت طلبیدہ مواعظ مشفقانہ و نصائح پدرانہ بدو
گفت و میرزا عیاش را حکم داد تا بی کت و تاخیر انتظام از وراج آن تصویر تقدیر نماید چنانچہ
علی قلی خاں کہ در تقدیرش بہ سبب سوء الادبی کہ بدربارہ شوہر شدن فتنہ زمان نور جہاں
بوقوع آمد کشتہ شدن مرقوم بود۔ مجرم جرم رقابت شاہزادہ سلیم شدہ سلیم کہ شب در روز بہ یاد
مہر النساء مثل ماہی بی آب مضطرب و بی قرار و مثل سیاب در زرقاش مبتلا سے اضطراب بود۔ چہل
بر تخت سلطنت متکلم شد بجا کہ نگالہ نوشت کہ اگر شیر افکن خاں خواہان سلامت می جان است۔
نور جہاں را بہ شبستان ما رسائیدہ از ظلمت فراق ما را مخلصی دہد۔ الا غیرت و حمیت شیرانہ
و جرأت دلاوری دلیرانہ این داغ بی حیائی را بردامن عزت خود نہ پسندید۔ آخر نوبت جنگ
رسید و در آن جنگ آن شیر زور جنگ نمودہ شربت اجل نوشید الا دست از کار نگشید۔
آخر کار از گروش لیل و نہار نور جہاں کہ باعث قتل آن محسود آسمان (علی قلی خاں) بود
پہ شبستان شاہی داخل شدہ مصداق این شعر گشت

وفاداری مجاز بسلاں چشم کہ ہر دم بر گل و گیر سرابند
اگر چہ بظاہر مجبور از رسم روزگار از جہانگیر چندی بی زار ماند۔ الا آخر کار قاتل شوہرش را کہ

رسائی میرزا عیاش بدربار جہاں اکبر
عاش شدن شہزادہ سلیم بہر سلطان
انظام کتہ در نور النساء علی بیجان
قتل علی قلی خاں
داخل شدن نور جہاں در شبستان، ہر دم سلطان نور جہاں

مقتول خنجرگانش بود به اختلاط و مروت بیا سو و جواب محبت را برشته نکاح بر آموود۔ اعنی در سنه ۱۶۱۱ء
ملکہ ہندوستان شدہ بہ پہلوی جہانگیر شہت و ہر سکہ مضروب شد۔

نورجہاں گشت بفضل الہ ہمد م و ہمراہ جہانگیر شاہ

از نور عدل و انصاف ظلمت جو رزاعلتان از صمخر جہاں زدوود۔

جہانگیر ہم عقل و درایت و فہم و فراست او اعتبار نمودہ کار ہائے سلطنت بد و مفوض

فرمود۔ والدش بر عمدہ جلیلہ وزارت رسید و برادرش آصف خاں کہ سلیمان شوکت

و سکندر شہت بود ہم بر منصب اعلیٰ ترین مناصب ممتاز شد۔

آوردہ اندکہ نورجہاں در طبیعت جہانگیر اثری تمام پیدا کرد۔ چنانچہ بہرکت آن در شراب

نوشی کمی واقع شد۔ و دیگر عادات رویہ اش ہم رویہ اصلاح نہاد۔ جہانگیر می گفت ماسلطنت

بدست ملکہ بیک سیخ کباب و دو جام شراب بفر و خفیم مستغیثان بخدمت نورجہاں رسیدہ

استغاثہ نمایند۔ و از کتب معتبرہ تواریح ثابت می گردد۔ کہ نورجہاں بہ نسب ریاد و غیثات

مظلومان می رسید۔

و ای برگروش گردون نامہنجا رو العیثات از دست تقلمات روزگار کہ وفات شوہرش

جہاں را در چشم نورجہاں تیرہ دلی نور کرد۔ مقبرہ بر مرقد شوہرش تعمیر کنانید۔ کہ در باغ شاہانہ ^{دلاہور}

شان جہانگیری و زیب شاہ جہانی می نمایند۔ چندری بعد وفات شوہرش از جہاں گزراں رخت

رحلت بہ ناک جاوداں بر بست۔ و بجانب مغرب روضہ جہانگیراں بازیکہ تقدیر پیوندین

گشت

بر فرارش نوشتہ اند ایس بیت

تا بدانند اینکہ نورجہاں

بہ فرار ما غریباں فی چراغی نے گلے

از طریق تطویل اخترا نمودہ اختتام مضمون بر این رباعی می نمایم

داع حسرت ہست برومان شان

ہست بک انسا نہ رنج و الم

عبرت آموز است بس این استاں

اثر طبیعت نورجہاں پر طبیعت نورالہین جہانگیر

وفات نورالہین جہانگیر

وروزباش بود

آرام و لطف و خوشدلی و انبساط و عیش
 و از انصرام کار سلطنت روگردان شده عنان مملکت بدست دیگران نہاودہ و آن
 متصدیان سلطنت و منتظمان مملکت با ہم منازعت و مخالفت داشتند و بدین سبب
 در انتظام سلطنت اختلال و ملال بکلی راہ یافتہ چون حال بدیں منوال بود۔ حملہ آوردان
 جہاں و ترکستان زمان و تمدن طمع بر سلطنت ہندوستان تیز کرود مترصد فرصت و موقعہ بودند
 کہ یکی از ان جملہ از سلطنت ایران برخاستہ و چون برق و رعد ناخستہ و بترافتہ عنان بسوی
 ہندوستان کشیدہ کیفیتش بدیں تفصیل است۔

نادر شاہ۔ او از قبیلہ افشار و سپہر شخصی ناسناختہ اینامی روزگار بود۔ الایہ سبب
 طامع کامگار و مساعدت روزگار و بجد شہامت و جرات و شجاعت و رشادت سردار قبیلہ
 خود شدہ در اخراج افغانہ از ایران کمر بستہ و استقلال بر بست۔ فراریان آں دیار داخل
 مملکت ہندوستان شدہ۔ آنجا پناہ و قرار می گرفتند۔ لہذا نادر شاہ بنا بر قواعد و ضوابط اتحادی
 مابین مملکتین ایران و ہندوستان ایچی بہ ہندوستان فرستادہ التجا نمود کہ باغبان را در ان جا
 اصلاً پناہ نہ ہند۔ با وجود تا کید و کبید بادشاہ ہندوستان بیج پرواہ و اعتنا نمود بل ایچی کشتہ شدہ
 می گویند کہ چون قاصدے نامہ برنامہ مشتمل بر استدعای اخراج افغانہ آورد محمد شاہ
 غازی مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط گرم ساختہ بود۔ نامہ بر جام شراب تر کردہ
 گفت ہ

ایں دفتر بے معنی غرق مئے تاب اولے
 الغرض ازین معاملہ ناسرہ غضب نادر شاہ مشتعل شدہ عنان بسوی ہندوستان کشیدہ
 و کابل و قندھار و لواچی آں دیار را بتصرف آوردہ داخل ہندوستان شدہ۔

انبار و رود نادر بر ساحل و بناورد بدربار محمد شاہ بہادر می رسید الایہ باد و نمودہ می
 گفت ہنوز دہلی و وراست تا آنکہ نادر شاہ بعد از عبور آب سندھ داخل پنجاب شد آنگاہ چشم
 از خواب غفلت بر کشاوند۔

در صحرائے کرنال کہ قصبہ انیسیت در جانب شرق دریائے جمن در ۱۶۳۹ ع تملاتی

فریقین شد۔ بعد از جنگ و جدال و قتل و قتال شدید و محاصره مدید محمد شاه شکست خورده
استدعای صلح نمود۔ ہر دو شہنشاہ فلک اشتباہ آسمان کلاہ و موآتیق دوستانہ و عہود
برادرانہ داخل بلدہ دہلی شدند و محافل سرور و انبساط تا چند روز گرم ساختند۔

آخر شعبدہ بازی چرخ مکار و کجروی فلک نامہوار و گردش گردن نامہنجا و تقلابات
روزگار سنگ و گیر بر آورد۔ (براسیخت) اعنی خیر قتل نادر شاہ در اقواہ انداختند و قزلباشان
ناوری را کہ در گشت می نمودند بخواہی اقلو ہم حیث و جد نمودیم۔ عمل نموده آنرا کہ یافتند عرصہ
تبع بے دریغ ساختند چون این اخبار و حشت آنرا بہ مسامح شہر یار رسید او نیک از بد بید
و خون حمیت در عروق غیرت دوید و در مسجد روشن الدولہ کہ در وسط شہر بود تیغ از میان کشید
و نعرہ بر کشید کہ بزین ہمیں کہ گفت لشکر ہزار و محلات و کوچہ ہا با تیغ ہائے آبدار و خنجر ہائے
برق بارانشار یافتہ در عرصہ قلیل مردمان کثیر از برناؤ پیرا پیر و فقیر القمہ ننگ شمشیر ساختند۔
می گویند کہ در آن روز در کوچہ بازار آن شہر محسوس و روزگار جو ہا می خوں ناب بہ سرعت و قناب
رواں با ابدان و اجسام بے روح در داں می نمود۔ و در روز ہا ہندیان بودے

شامت اعمال با صورت نادر گرفت

آخر دیرے از وزلے و باران زوے اضطراب عامہ در گردن انداختہ چون مجربان

بدرگاہ فلک اشتباہ نادر حاضر شد و گفت

کسی نماند کہ اکنون بد تیغ ناز کشی مگر کہ زندہ کنی خلق را و باز کشی

آخر از استماع این شعر دل گداز نادر شاہ از راہ ترحم بہ بہادران جاہناز حکم داد تا از

کشتار باز آیند۔ و تیغ خون آتش را در نیام آرند۔ گویند فی الفور تعمیل این حکم کردہ شد۔

آخر کار در جلوت و خلوت تا چند روز با محمد شاہ نصائح مشفقانہ و مواعظ دوستانہ نمودہ

عازم ایران شد و تاج سلطنت ہندوستان بدو بخشیدہ جان بخشی نامود۔

نادر دولت و ثروت و مال و شہرت و جواہر آبدار و در شہر ہوار و لالی آبدار گہ مرمانے

تآبدار و یو اوقت ہیشمار کہ سلاطین ہجرت از ہفت ہشت ذخیرہ تمادہ بودند فرام نمود و بعد تخت

و طاؤس باصولت کی کاؤس رواں بہ ایران شد۔

شکست خوردن محمد شاہ اندست نادر شاہ

قتل عام و صوب آں

چراغ سلطنت چغتایہ ازیں ہوا سے عاصف چنان گل شد کہ دیگر امید افزو سخن آن نماند
 ازیں جنگ و فساد و شہر دہلی تباہ و برباد شد۔ فرش ہائے شہر دہلی تا کنوں از سرخی آن خون
 رنگین و دوستان غم دل نشین جملہ کہین و مہین است۔ ساکنین آن شہر مورد قہر تا عرصہ
 و راز مزہ خواب شیریں نہ چسپیدند و ردی نشاہ خواب تا مدت مدید خواب ہم ندیدند
 یا الہی شہر دہلی۔ ہزاراں سال و ماہ و در پناہ شاہ عادل وار محفوظ از بلا

فاجعہ پیا اولایصا۔

فارس و شیراز

۲۹

در جنوب مغرب ایران بر کنار خلیج فارس نقطہ ایست فسیح کہ اہل عرب آنرا موسوم بہ
 فارس می کنند و در زمان قدیم جملہ ایران را پارس می گفتند الا دریں اواں این حصہ خاص
 پارس نامیدہ شود۔ و دریں ولایت بعض مناظر قدرت و مظاہر قدرت بہ آن خوبی و دلچسپی
 است کہ اگر آن را منوئہ عجائبات عالم گوئیم رواست و اگر لب لباب نادرات روزگار بشکام
 بجاست نصف حصہ ناک کوہستانی و دیگر نصف آن میدانی است۔ ہمیں سبب است کہ
 آب و ہوا ی آن مختلف است۔ گرمی و سردی بہ حد افراط و تفریط رسیدہ است۔ اکثر صحرائی
 آن سرسبز و شاداب و در ہر سرزمین انہار و آبشار و بہر قطعہ اش مملو از اشجار شمر و اردو یا سمن
 و گلاب است۔

صحرائے شاہ پور کہ بہ نواح شیراز واقع است قطعہ بیساع دارد کہ آن را شعب بواں می
 گویند شہزاد اہل عرب چار تفرج گاہ است کہ در خوبی فضا و نظارہ ہای دل کشا و مناظر
 روح افزا نظیر خود ندارد و صغہ سمرقند۔ غوطہ دمشق۔ نہر ابلہ۔ شعب بواں۔

اتابک ابو بکر بن سعد زنگی کہ در عمدہ حکومتش شیخ گاسک تہاں تصنیف کردہ است ہمیشہ
 فخر یہی گفت کہ در ملک ما قلعہ سفید و نزم بہت گاہ شعب بواں ہم در حالت خوف و ہم در
 حالت اطمینان برائے سلاطین ایران از بس لایب و ناگزیر است۔ اکثر شعرائے عرب در
 تعریف آن قصائد عزانوشتہ منجمد آن شاعر می نصیبہ بفرمایش عضد الدولہ سلطنت تحریر آورد

ساختہ از رخ و بر ایران بہشت
 و ساکن
 بنامی بی

مقام وقوع